

ПАМ'ЯТНЕ СЛОВО

Цілорічна неприсутня присутність в житті кожного з нас Лідії Францівни сама по собі вже свідчить про те, як багато вона для нас значила. Маю насамперед на увазі покликану до життя її енергією і неуситимою жадобою діяти кафедру фольклористики, усі члени якої почувалися рік тому залишеними матір'ю дітьми. Залишеними, зрозуміло, не напризволяще, оскільки кожен з нас вже був свідомим свого покликання і згідно з цим покликанням краще чи гірше жив. Але з-перед наших очей щезло безальтернативне краще. Уособлюване Лідією Францівною не лише в якості нашого фахового поводиря, а й на рівні товаришки, викладача, жінки.

Кажуть, що першими Бог прибирає тих, з кого багато питав і так само багато навзаєм одержав.

Щоправда, як саме багато, знає лише Він. І, аби знали й ми, Він так боляче нас ранить. Щоби бодай у горі ми зрозуміли, що мали і що нерозумно розтринькували. На сварки, душевну лійку, усілякі заздрісні затії, без яких нібито життя — не життя... Проте як сказати. Кожен з нас оступається, бува й падає... Опісля піднімається, щоб стати на ноги знов. Не обов'язково кращим, ніж був допіру. Проте згадаймо — чи докоряла нам за це Лідія Францівна? Зауважувала, сварила — так. А от ставити на нас, грішних, довічне тавро

винуватців — не ставила. Це, друзі, прекрасна душевна риса — вміти прощати. Не лише нам, а й життю, якому немає кращої дяки, ніж любов. Терпляча, а точніше — многотерпелива.

Вона любила казки. Очевидно, з дитинства, хоч ми про цю залюбленість знаємо з учених її праць, її збирання, зрештою, з її видавничих ініціатив. Але чи часто ми замислюємось над чародійною силою наших захоплень. Скільки раз повні вогню очі нашої товаришки пробігали рядки: "Жила була...". І ось тепер ця формула долучила її до себе...

Жила-була Лідія Францівна. Непосидюча, стожильна, яка не шкодувала себе ні в роботі, ні в звичайній буденщині. Дружина, мати, бабця, помічник кільком десяткам тих, хто без неї в науку, може, і не прийшов би. Що її до цього спонукало? Гадаю, жага причетності. До якомога більшого числа форм і виявів добра. Яким повниться і річка її долі — народно-пісенний Дунай. Він омивав її душу і, не виключено, й зараз хлюпочеться у цій душі. І куди її несе. Куди?

Ціасливих тобі небесних доріг, дорога подруго!

Молися за нас, грішних!..

*В.о. зав.кафедри фольклористики Інституту філології КНУ
д-р філол. н., проф. Н. Малинська*

ЧОРНОБИЛЬ: У ВИМІРІ ПОСТГУМАНІЗМУ

Галина БОНДАРЕНКО

Мало хто із шанувальників творчості фантастів братів Стругацьких міг передбачити, що вживані ними у романі "Пікнік на узбіччі" слова "сталкер" (англ. stalker — ловчий, мисливець, < stalk — підкрадатися), "зона" — в розумінні — територія, небезпечна для життя, будуть невдовзі позначати реалії українського життя. І що стосуватимуться вони непримітного поліського містечка, назва якого походить від назви бур'яну з різким запахом полину-чорнобилю. Сьогоднішній напівмертвий Чорнобиль — символ епохи суспільних ілюзій, тра-

гедії народу, що жив цими ілюзіями, сподіваючись на світле майбутнє. Катастрофа на ЧАЕС призвела до розвалу системи соціалізму і, перетворивши супердержаву на фантом, назавжди з'єднала поняття "СРСР—Чорнобиль". Назва міста стала виразом системи, отруйний дух якої досі відчутний у його просторі. Продовжують діяти принципи "недоправди", напівправди: ніхто не знає, якою є реальна ситуація з об'єктом "Укриття", чи ховають у Чорнобилі відходи виробництва ядерного палива з країн Європи?

Не знаючи правди, народ продукує свої версії. Чорнобиль став початком нового екологічного світогляду, іншого, ніж до катастрофи, світосприйняття і способу життя. Його образ став багатограним, набув біблійної глибини (“і затрубив третій ангел, і упала зірка полин” — багато хто вважає найбільш істинним саме цей образ), певної містичної зловісності. Втрата містом свого сакрального центру, свого призначення як “граду”, загорожі від Лісу, Пустелі, чужого простору, перетворює його на небезпечну територію — зону, що живе за лише її відомими законами. Разом з тим, співіснування і взаємодія у сучасному Чорнобилі природного і техногенно-антропогенного факторів (біля реактора, кладовищ техніки гуляють лосі, табуни коней, подвір’я садиб заростають лісом, тут живуть самосели, науковці які займаються дослідженням наслідків аварії) створює нову постурбаністичну реальність, що знаходить відповідні культурно-філософські інтерпретації.

Матеріали віртуальних щоденників (лайф-журналів) інтернет-спільнот, зацікавлених Чорнобилем, свідчать про існування мінімум декількох поглядів на дану проблему: фаталізму, приреченості, нехтування уроками (“все вже минулося!”), бажання виїхати за межі країни. До 26 квітня 1986 року в Україні більше

знали про Прип’ять — радянський проект “міста-саду” (початок будівництва — 1970 року) з розвинутою соціальною інфраструктурою: десятками дитсадків, кінотеатрами, магазинами, кафе, готелями, планувалося спорудження палацу спорту, навіть власної телевежі. Для демонстрації радянського способу життя сюди привозили туристів та офіційні делегації з усіх країн світу.

Історією Чорнобилю тоді мало хто цікавився, хіба що прихильники хасидизму, бо в кінці XVIII — на початку XX ст. тут знаходився його головний центр, заснований Менахемом Наумом Тверським (Чорнобильським). Це вже після вибуху на ЧАЕС відомостями з історичних джерел зарясніли газетні статті. Кожен може тепер дізнатися, що перша згадка про місто відноситься до 1193 року, і що в період французької буржуазної революції 1789—1794 рр., за зв’язок з особами королівської крові, була страчена мешканка Чорнобиля полька Розалія Любомирська-Ходкевич. За даними 1884 року, у Чорнобилі проживало 3098 православних, значну частину яких склали старообрядці, 154 поляки, 6559 євреїв. У місті були 3 православні церкви, костел, 3 церковно-приходські школи, 5 синагог. Працював водяний млин, три цегляні та сім шкірообробних заводів, казенний винний склад, лікарня, аптека, тричі на рік у місті проводилися великі ярмарки, на які приїздили мешканці навколишніх сіл.

Своєрідність містечкової культури, що обумовлювалася змішанням фольклору, звичаїв, увагою до віросповідних та побутових відмінностей життя, сплавом характерів, частково зберігалася і в радянський час. У містечку вже не було жодної синагоги, був закритий костел, діяла лише одна православна церква. На початку 60-х рр. окремі епізоди з життя дореволюційного Чорнобиля, характери людей, описаних К. Паустовським у творі “Перше оповідання”, дуже схожі з сюжетами, зафіксованими тут етнографом Л. Артюх у 60—70-х роках XX ст. Колись мене дуже потішила її розповідь про першотравневу демонстрацію городян, які бадьоро проходили повз трибуни у ритмі маршу “Прощання слов’янки”, що плавно переходив у мелодію танцю “Сім sóрок”. Музиканти духового оркестру М. Ганопольського грали на похоронах і на танцях, а до офі-

ційної події пристосовувались як уміли. Сьогодні ця історія видається дещо символічною: замість поважної урочистості партійного свята — фарс, такий собі світ навиворіт, де Прометей приносить людям вогонь для їхнього ж знищення. Бронзовий пам'ятник герою грецьких міфів біля кінотеатру в Прип'яті повинен був надати міському простору певного емоційного забарвлення, символізуючи перемогу людини над природою, “приборкання атому”, як тоді писали. Ніхто не передбачав, що атом збунтується і ціна уявної перемоги буде непомірною. Герой-богоборець за власний вчинок відповів сам. Духовність завжди відповідальна і має авторство, бездуховність ховається за колективною ідеологією, шукає винуватого. Науково-технічний потенціал суспільства при слабкості його морально-духовної сторони завжди повертається проти самого суспільства. Дикун, що грається атомним брязкальцем — образ СРСР у зарубіжних ЗМІ того часу, — виявився не таким абстрактним, як здавався колись оптимістам від ідеології. За втручання у таємниці природи без належної відповідальності доводиться потерпати всім. Сьогодні вже оприлюднені цифри про матеріальні збитки від катастрофи. Радіоактивного забруднення зазнало 53 тисячі 454 квадратних км. території, 2 тисячі 293 населені пункти, у яких проживало 2 мільйони 326 тисяч осіб (у тому числі, більше 610 тисяч дітей). На 1 січня 2006 року в Україні 2 594 071 особа мала статус постраждалої внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС. Втім ніхто не наважується підрахувати моральні збитки.

Як може почувати себе людина, що за добу чи дві раптом позбулася всього, що було їй дорогим — рідної оселі, землі, саду, домашніх тварин, звичного способу життя?

Я все життя будувала хату, сама без чоловіка, він з війни не прийшов, а вони дали мені компенсацію — грошей на коробку сірників? Я все життя була сама собі господинею, а тепер мушу жити з чужою людиною? Вони казали, за три дні вернетесь назад, я повірила і собаку залишила, хай ми грішні, а Боже створіння чим винувате? “Яке благо зробити мені для людей, що їм подарувати?” — запитав якось багатий хасид у чорнобильського цадика. “Подаруй їм вуха — відповів мудрець, — бо всі хочуть, щоб їх хоч би вислухали”. Біль і смуток скривдже-

них довелося бачити науковцям, журналістам, що цікавилися життям переселенців із зони відчуження. “Вони” — ті, що постачали на будівництво станції неякісний бетон і зуміли обернути всі прижиттєві заощадження української селянки на вартість коробки сірників, — шкодували для людей навіть своє уваги. Але “вони” і зараз при владі й не гребують розіграти в політиці чорнобильську карту.

Групи соціально-психологічної допомоги постраждалим чорнобильцям в Україні було створено лише на початку 90-х років, та й то з ініціативи ЮНЕСКО. “У результаті дослідження серед підлітків-непереселенців (контрольної групи) і переселенців наприкінці 90-х років вималювалася така картина: дітям контрольної групи бачився у майбутньому лише позитив — вступ до вузу, весілля, велика сім'я тощо, тривалість життя не менше 95 років. А підлітки-чорнобильці ділили життя на до і після аварії. Майбутнє їм видавалося безрадісним, а себе діти бачили хворими і відміряли свій вік 65-річною позначкою”¹. Дослідження, що проводилися упродовж п'яти років (з 1986 року) групою науковців на предмет формування образу екологічної катастрофи, виявив тісний зв'язок цього образу з Чорнобильською катастрофою (інформанти враховували віддаленість населених пунктів від Чорнобиля, фінансову можливість уникнути контактів із предметами, продуктами із зони) і наявність світоглядних установок типу: “...тут ми нікому не потрібні, треба розраховувати тільки на себе (варіант — виїхати)”².

Діти, у яких забрали малу батьківщину, огородивши її колючим дротом, повертаються у рідні місця привидами. “Діти-привиди” — назва соціального проекту Сергія Абрамчука та Віталія Школярева, які дітьми стали свідками катастрофи. У жовтні 2005 року з їхньої ініціативи художники з Мінська, Москви, Берліна розмалювали стіни будинків у

Прип'яті для увічнення катастрофи. Навіть ці твори приголомшили учасників бойових дій. Страшенські мальовані дітки — єдині мешканці мертвого тепер міста, що мало стати містом із населенням у 80 тисяч. Якщо не брати до уваги авторів інтернет-проекту "Прип'ять.com" — сталкерів, що водять по зоні туристів.

Місце найбільшої в історії людства техногенної катастрофи стало місцем відпочинку. Поїздка в зону коштує від 40 до 60 доларів, обід у Чорнобилі — 12 доларів. Шукачі гострих відчуттів потрапляють у час, що зупинився, законсервований "совок": портрети вождів у порожніх шкільних кабінетах, пластмасові іграшки дитсадка, старі радянські меблі. "Людський час", як напише у своїх інтернет-щоденниках один з таких мандрівників у часі, — його ще називають "часом напіврозпаду", бо час природний, Божий, плине по-іншому. Вулиці гомінких колись сіл поросли кущами, природа повільно гоїть рани, заповнюючи усіякою живністю колишній культурний простір. Утім, коли заходиш у знівечену мародерами оселю, де тепер живуть птахи чи кажани, і бачиш на підлозі уламки чужого життя — листи, листівки, дитячі іграшки, паперові ікони, старі вишивки, потоптані ногами

байдужих зайд, то виникає сумнів щодо культурного рівня людини. Експедицію супроводжує автоматник, і то не через дикого звіра, який розплодився у зоні, а через лихих людей, яких можна зустріти ненароком у якомусь добротному будинку. Все, що складало хоч найменшу цінність, від кольорового металу до рушника чи ікони, із зони вивезено.

Звірі зони — окрема тема. Ні колючий дріт, ні близькість реактора не захищають їх від бракон'єрів. Полюють на кабанів, лосів, навіть на коней Пржевальського, яких завезли сюди з Асканії-Нової, кількість їх зменшується.

Уже 1988 році в зону відчуження повернулося 1200 осіб, як правило, це люди пенсійного віку, яких повернув сюди сум за рідними місцями. "Там все не так", — кажуть ті, кого називають самоселами, хоча вони тутешні й живуть на землі, де споконвіку жили їхні предки. У самому Чорнобилі все більше будинків світять увечері вікнами й звичним уже став напис на воротях чи стіні будинку "Тут живе господар дому". В окремих селах зони живуть по 3—5 людей, вони щодня провідують одне одного, домовляються поховати за звичаєм того, хто помре першим.

У великому селі Шепеличі, біля колишньої пристані живе дід Сава Ображей зі своєю бабою. Двох їхніх синів убили тут у зоні, божжі замордували дідового коня. Десять кілометрів до Чорнобиля він долає на велосипеді — купити хліба, крупи. До діда навідується науковці, туристи. Був навіть президент, подарував телевізор, пральну машину, рушницю, поросят і пообіцяв приїхати до старих на золоте весілля. Ображей закололи кабана і наготували різних страв. У гості приїхали науковці й Ліна Костенко, від президента зачитали телеграму. Почастувались, і дід Сава тихим голосом співав рекрутську пісню “...моя матушка придьот, вона мої чорні кудрі у платочок соберьот” і плакав. Колеги, які були присутні при зустрічі Ображей із президентом, кажуть, що звертаючись до нього, дід Сава казав: “Синок”. Може, дідові й не пояснили правил етикету, та у цьому весь характер поліщуків: кожного, хто входить на подвір'я, вважають дорогим гостем.

Багатолюдно у зоні лише на гробки. Пом'янути рідню з'їжджаються у села, та найбільше — до Чорнобиля, бо окремі села навіки зникли з земної поверхні, наприклад, Копачі, загорнуті землею по димарі, щоб хоч трохи вгасити невидимий вогонь. Єврейське та православне кладовище Чорнобиля об'єднані в одне, колишні сусіди, знайомі мають можливість побачити одне одного, розпитатись про життя. Безіменні свіжі могили на кладовищі — ще одна особливість зони, люди, що ховаються тут від життя, або шукають легкої наживи, часто знаходять смерть. До останніх намагаються достукатися всіма можливими засобами: “Евгений Самойлов: 30.04.2007. Гробки. Есть “вещи”, некие “действия”, которые каждый православный христианин обязан делать. В том числе, поминать ВСЕХ усопших после Пасхи. В первую неделю после Светлого Воскресенья принято посещать могилы усопших, т. н. “гробки”. ЗОНА эту неделю открыта, как и ворота в рай... Я хочу предостеречь каждого, кто захочет воспользоваться этим “окном” для посещения зоны в целях мародерства (бизнеса): “Каждого из вас и всех близких ждет родовое проклятье в семи коленах... Помните: эти места были родовым гнездом целого славянского племени!”³

Зона має свій фольклор і свою міфологію. Після вибуху на ЧАЕС раптом почали згаду-

вати, що в 1970 році при проведенні будівельних робіт, могили чорнобильських цадиків, у тому числі ребе Менахема, були знесені й заасфальтовані. Віруючі євреї пов'язали дві події в одну. Зараз віднайдені й відновлені могили цадиків і щороку представники зарубіжних общин чорнобильських хасидів здійснюють паломництво в Чорнобиль, до могили ребе Менахема та інших цадиків. Періодично з'являються чутки про падіння однієї зі стін саркофагу, або пройде чутка, що вовки, які зараз дошкуляють жителям Луганщини, прийшли туди із зони⁴. У зоні вірять, що вся радіація уже спливла з Десни вниз по Дніпру і спокійно їдять рибу, спійману в Десні. Розповідають, що на замовлення якогось “новоукраїнця” на свіжу рибу, її йому наловили у ставках біля реактора. Ходять чутки, що археологи розкопали старе городище і сподіваються знайти скарб.

Нереальність зони робить реальними всі почуті історії. Життя багатьох людей принесені в жертву мирному атому, втрати є і тепер. Відповідь на питання про причини того, що

сталося, очевидна, хоч про неї, окрім богословів та духовенства, не говорить ніхто. В основі чорнобильської трагедії лежить антропогенний фактор. Глобальні наслідки людської діяльності стосовно довкілля є наслідком розриву людини з Богом, варварського ставлення до природи.

В чорнобильське літо я була в експедиції на Рівненщині. Бабуся прала білизну у воді, що після дощу натекла з даху. “Не робіть так, радіація”, — застерегла я її, — “як ця “реакція” є у дощі, то є вона і в річці, і в колодязі” — відповіла жінка. Як вже Бог дасть так і буде, чого боятись, але знайте, найстрашніша “реакція” та, що всередині людини”. Після аварії на ЧАЕС багато хто вперше переступив поріг храму, щоб по-новому оцінити сенс буття, знайти вихід з періоду напіврозпаду, зі страхів про генні мутації та швидкої смерті у дорозі до Бога. У Чорнобилі діє Свято-Ільїнський православний храм. Настоятель храму отець Микола Якушин, сам родом з цих місць, в одному з інтерв’ю розповідав, що дозиметричні виміри всередині храму одразу після вибуху і в перші дні після нього показали несподівано низький фон радіації. З чудотворним образом Миколая угодника (XVII ст.) із Ільїнської церкви люди в зоні виходили проти пожежі й вогонь зупинявся. Існують перекази, що Святий сам боронив церкву від злодіїв у покинутому місті; ті признавались, що, потрапивши до церкви, не змогли нічого вивести. З ініціативи громадської організації “Союз Чорнобиля” і за благословенням митрополита Володимира (Сабодана) була написана ікона “Чорнобильський Спас”, яка надала особливого духовного значення самій трагедії та християнському подвигу людей, що не пошкодували життя заради ближнього. Не знаходячи підтримки у влади, народ шукає її у Бога. Чорнобильці розкидані по всьому світу. В одному з православних храмів Фінляндії (храм Казанської ікони Богородиці м. Ярвенпяя,) з’явилася

ікона “Христос утішає чорнобильських дітей”, історія якої невідома⁵. Чорнобильці мають тепер і свого небесного патрона — святителя Феодосія Чернігівського. За переказом, напередодні катастрофи мешканка Чернігова бачила видіння: Святий молився Богу, і “чорна хмара” минала місто. Потому виявилось, що на Чернігів (всього за 60 км. від реактора) не впала жодна радіоактивна пляма. У силу молитви вірить і баба Франя, із села Ситівка, що живе одна на 15 км. (про неї розповів людям етнограф Олексій Доля), яка не може на Паску піти до церкви, то робить так, як її навчила мати: “Я ставлю паску на стіл на дворі і як буде Божа молитва облітати світом, то і на мою паску впаде”. У зоні є ще 4 церкви, та жодна з них не діє, а унікальну церкву Воскресіння Христового 1760 р. мешканці села Товстий ліс спалили на гробки у 1996 р. разом з частиною древнього села.

Колишні чорнобильські діти, діти з Прип’яті створюють в Інтернеті співтовариства про Чорнобиль (<http://forum.pripyat.com/>), бо їм бракує повітря рідної землі, відчуття зв’язку із своїми витоками, яке вони створюють віртуально, шукаючи однокласників, старі фото. Діти, які знають про Чорнобиль з підручників, захоплено грають у комп’ютерну гру “S.T.A.L.K.E.R. Тінь Чорнобиля”, яка побила всі рекорди продажу. Автори гри наполягають на її толерантності, хоча чи може трагедія світового масштабу бути розіграною віртуально?

¹ Гарнець О. Про психічне здоров’я ніхто не думав // Голос України. — 24.05.2007.

² Моляко А. Формирование образа экологической катастрофы на примере чернобыльской атомной аварии // Вопросы психологии. <http://www.mytests.ru/articles/675.html>

³ <http://ura-inform.com/ru/society/2006/04/08/pripyat/>

⁴ <http://pripyat.com.ua/index.php/category/sluhi-pro-chernobyil/>

⁵ <http://wattruska.livejournal.com/72661.html>

When people do not receive the truth from the official sources they create their own versions of the reality. In people’s eyes Chornobyl received new ecological status, new biblical depth, and new mystical aura. The city lost its original meaning and received a status of being a strange place, “zona”, which lives according to its own rules. This article is an attempt to show the history and cultural life of Prypiat before the catastrophic events (primarily beginning of the twentieth century, with the accordance to the evidence from the ethnographical sources) and the influence the Chornobyl catastrophe had on the people who were relocated, their mentality, myth creation, folklore, life’s attitudes, etc., as well as the life of those who stayed in nearby villages despite the fear of the radiation.